

О ПЕВНИЧКОМ ПРОСТОРУ И ХИМНАМА КОЈЕ СУ У ЊЕМУ ПОЈАНЕ. У ТРАГАЊУ ЗА ПОЈАЧКО-ГРАДИТЕЉСКИМ ВЕЗАМА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

Весна Пено¹

Музиколошки институт САНУ, Београд

Марија Обрадовић²

Примљено: 15. фебруара 2017.

Прихваћено: 15. априла 2017.

Оригинални научни рад

АПСТРАКТ

Новији научни радови у вези с развојем појачке традиције у православној цркви иницирали су проучавање и дефинисање до сада неразјашњених међусобних утицаја српске средњовековне богослужбене музике и сакралне архитектуре моравског стила. Литургијске и музичке промене XIV и XV века до сада нису биле доведене у везу с променама у градитељском обрасцу карактеристичном за тзв. „моравску школу”. Ове промене се огледају у додавању певничких апсида у осовини трансепта на већ усвојен облик уписаног крста из претходне епохе, с циљем да се у њих сместе појци. У склопу вишеструких светогорских утицаја, евидентних у многим сегментима српске духовности и културе на прелому два столећа и у првој половини XV века, у раду су сагледане појачке прилике о којима сведоче малобројни, али драгоцени примарни музички извори, посредни историјски показатељи, као и поменуте новине у схемама новоизграђених цркава на српском тлу.

Кључне речи: *црквено појање, богослужбене промене, певнице, моравска архитектура, исихазам.*

* Студија је реализована у оквиру пројекта *Идентификација српске музике од локалних до глобалних оквира: традиције, промене, изазови* (бр. 177004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

1 sara.kasiana@gmail.com

2 m.obradovic.rs@gmail.com

Потреба за интердисциплинарним методолошким приступом одавно је потврђена у медијевистичким музиколошким истраживањима. У слагању „звучног” мозаика српске средњовековне црквенопојачке уметности, укрштање сазнања из различитих научних дисциплина је, штавише, нужно, будући да је то једини начин да се умањи неумитна тишина којом су читави векови обавијени. Чињеница да су српски примарни музички извори посве оскудни, сведочи о важности изналажења свих релевантних историјских и историјско-уметничких резултата који би ставове о развоју и особеностима српске црквене музике могли поткрепити.

Својевремено је уочено да се срањивањем различитих уметничких токова, дела фреско-сликарства и решења сакралне архитектуре, може обезбедити додатна аргументација у прилог тезе да је појачка уметност у Србији током прве половине XV века достигла својеврсни врхунац (Пено 2008: 175–177). Из овог периода, наиме, потичу најранији сачувани билингвални – грчкословенски неумски рукописи, у којима се налазе записи напева чији су творци тројица именом познатих средњовековних српских мелода: Стефан, Исаија и Никола, као и други показатељи активног учешћа познатих и врло активних јелинских појаца и композитора у појаним богослужењима Српске цркве.

Шири компаративни захват који би, с аспекта литургијских реформи у XIV столећу и из перспективе тада актуелног богословског покрета исихазма, обухватио анализу и тумачење, условно речено, заједничког корена главних уметничких тенденција у српском црквеном сликарству, градитељству и богослужбеном појању, у нашој научној средини до сада није спроведен. Из постојеће литературе о развоју средњовековне сакралне уметности, с изузетком познате књиге Нила Морана (Моран 1986), изостао је чак и осврт на потенцијални утицај који је на теологију у боји и облику – сакрално сликарство и архитектуру, имала појана молитвена реч. Овај рад ће у том правцу поставити прве смернице. Циљ је да се, у склопу опште византинизације српске уметности, покаже како је појачка пракса у средњовековној Србији имала удела у прихватању и спровођењу градитељских решења, која по својим стилским карактеристикама припадају тзв. моравској школи.

***

Источнохришћански цивилизацијски модел, уграђен у политичку и културну идеологију родоначелника светородне династије Немањића, и брижљиво спровођен у периоду интензивне византинизације српске културе и уметности, од краја XIII до половине XIV столећа, изнова је добио на значају у време кнеза Лазара (1371–1389) и владавине његовог наследника, деспота Стефана Лазаревића (1402–1427), као и Ђурђа Бранковића (1427–1456). Од ране младости васпитавани у ромејском духу, српски владари су, сасвим очекивано, допринели да јелинско-српски односи, нарочито у времену пред пропаст Византијског царства и непосредно након његовог слома, у поређењу с онима у прошлости добију нови квалитет (Ферјанчић 1960; Спремић 1994; Марјановић-Душанић 1997; Калић 2001; Благојевић 2004; Веселиновић 2006). Познато је, наиме, да је пред претњом од османлијских освајача Србија у последњим деценијама XIV

и на почетку наредног века постала одредиште бројним грчким избеглицама, како представницима властеле који су уточиште добили на српском двору, тако и црнорисцима који су у српским крајевима проналазили услове за отшелнички подвиг.³ Присуство Грка у Деспотовини Србији подразумевало је умножавање ромејских навика и образаца живота. Потреба за задовољењем високих естетских и духовних критеријума, који су обележили „ренесансу Палеолога” (Острогорски 1969: 448), постала је доминантна и на српском тлу, упркос томе што је и на њему скрбна будућност била више него извесна.

Но, као што тескоба, која је испуњавала стварности Ромеја десетлећима пре дефинитивне пропасти Цариграда, није зауставила стваралачки полет у византијској науци и уметности, нити је могла бити разлог да богослужења у царској престоници и манастирима у окружењу, посебно на Светој Гори, постану мање раскошна, тако су и у Деспотовини Србији у свим сферама живота настављене да се негују традиционалне ромејске вредности. Међу њима је своје место имала и уметност богослужбеног појања. Ако је судити по сачуваним писаним траговима, она је управо у овом периоду међу Србима стекла значајнију афирмацију.⁴

Више је разлога у прилог тези да се у црквама при српским владарским средиштима, као и у већим монашким заједницама у којима су поред монаха српског, подвизавали и монаси грчког порекла, предано чувало торжество обреда који су одсликавали присуство Царства небеског на земљи. Њиховој лепоти доприносили су напеви који су на прелому два века и у првој половини XV столећа, компоновани у складу с новим – тзв. калофоничним поетичким постулатима (Williams 1968, 1971, 1972, 1979; Στάθη 1977; Lingas 1996, 1997; Пено 2006). Плејада изузетно плодних мелода који су – сходно значају оригиналних дела које су за собом оставили – још за живота добити епитет „мајстори” појачке уметности, дали су свој музички прилог у то време актуелним теолошким токовима обликованим под јаким утицајем исихазма. Међу њима најпознатији, Јован Кукузел, који се сматра творцем калофоничног стила, у манастиру Велика Лавра на Атосу имао је за сабрата Григорија Паламу, кључну личност у тумачењу догме о створеним и нествореним божанским енергијама, на основу које је, између осталог, пред заговорницима хуманизма са Запада, византијско богословље остало на курсу древног патристичког предања и мистично-аскетског искуства хришћанског Истока (Мајендорф 1983 и 2008).

Није потврђено да ли је Палама имао директног утицаја на то да се Кукузел осмели у компоновању напева којима се желело постићи својеврсно музичко-апофатичко слављење Бога,⁵ и који ће – у поређењу с традиционалним ствара-

3 Још од седамдесетих година XIV века и касније, у Моравској Србији, на падинама Кучаја и Хомољских планина, ствара се ново монашко средиште које чине калуђери исихасти српског, грчког и бугарског порекла, тзв. Синаити (Павловић 1965: 195–202; Марковић 1920: 126–129; Ђурић 1984).

4 О томе шта се на основу непостојања нотираних појачке књиге у свеукупном средњовековном рукописном наслеђу може закључити о нивоу појачке вештине међу Србима видети Пено 2010 и 2011.

5 Мајсторима појачке уметности је било добро познато да основ православне гносеологије о

лачким приступом у домену богослужбеног појања – деловати као радикални модернизам.⁶ Оригинални Кукузељев композиторски приступ за резултат је имао низ нових жанрова у оквиру мелизматичног напева (Στάθη 1979). У њима је мелодија или однела примат над утврђеним химнографским предлошком или га је у потпуности елиминисала (у корист слогова без значења).⁷ Нови репертоар литургијских, односно паралитургијских химни је временом проузроковао нову перцепцију појачке дужности и ново вредновање појачке вештине.⁸

Првобитни циљ калофоничне мелодије – да вернима приближи реалност Есхатона⁹ – и даље су испуњавали мелоди, који су, поред музичког талента, били дубоко погружени у ехаристијску тајну и посвећени подвигу. Калофонија је имала и своју другу страну, која с црквеним ифосом традиционалне богослужбене музике није имала додирних тачака. Наиме, не мали број композитора XIV и XV века није одолео изазову да се окуша у нотирању технички сложених мелодија, у којима су читави мелодијски пасажии били преузети из популарних световних инструмен-

Богу чине два приступа: катафатички и апофатички, као и да истинско служење Богу подразумева изговорену, али и неизговорену реч (προφορικός και ἐνδιάθετος λόγος). Ка јединственом мистичном доживљају коме води непрестана молитва и достизању исихије као знаку духовног савршенства, тежили су, дакле, и први творци калофоничних мелодија (Lingas 1996: 167; Στάθη 1989: 198–199; Williams 1968: 208 и 1972: 220).

6 У својој уметничкој креативности Кукузељ је, наиме, не само надишао, већ и поништио вековима важеће правило да мелодија прати, истиче и на себи својствен начин тумачи молитвени текст (Пено 2006).

7 Слогови без значења у кратимама су заиста могле бити те „неисказане речи” (гр. ἄρηρτα ρήματα), које је други велики представник молитвеног тиховања, Свети Симеон Нови Богослов, поистоветио са причешћем „телом и крвљу Господа нашег Исуса Христа” (Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος 1988: 334–336). Ове речи су, наиме, доказ искуства Будућег века, којим се надилази све што подразумева земаљски начин постојања, самим тим и људски говор. У датом теолошком оквиру посве је јасно да калофоничне мелодије имају оправдање уколико су део Евхаристијске службе – иконе Будућег века и уколико доприносе иконичној онтологији која је метод живљења у Цркви.

8 То што су се у калофоничном репертоару нашле и кратиме чија су ближа одређења „инструментална” (οργανικόν), „персијска” (περσικόν) и др. потврђује да извор музичке инспирације дефинитивно није био литургијски доживљај, већ звук световне мелодије чијој допадљивости црквени музичари нису одолели. Овим се, истовремено, потврђује и еманципација црквенопојачког израза per se.

9 Тајна побожности, према учењу Светог Григорија Паламе, испуњује се „не у речима него у ствар(ност)има” (Ὁὐ γάρ ἐν ρήμασιν ἡμῶν, ἀλλ’ ἐν πράγμασιν ἡ εὐσέβεια; Γρηγορίου Παλαμά 1966: 521). Овом тврђом водећи представник исихастичког начина живота није желео тек да подвуче разлику између источнохришћанског реализма и номинализма његових западних противника. Он је истовремено желео да и православне вернике утврди у уверењу да је ехаристијска реалност услов мистичког и реалног сједињења с Богом и услов погружења у тајну вечног живота. Палама је, датим исказом, подвукао и да људске речи упућене Богу, па и оне које воде умносрдочној молитви, нису саме себи сврха, него су средство које води последњој реалности – коначном назначењу живота сваког верника.

талних и/или вокалних мелодија. Интерпретација оваквих напева изискивала је појачки виртуозитет.¹⁰ Експонирање појаца у гласовним могућностима, па чак и међусобно надметање у „певању ради певања”, најуспешнијима је доносио популарност и посебан статус у црквеној и друштвеној хијерархији. Отуда не чуди чињеница што на страницама неумских рукописа, уз мелодије означене одредницом „старо”, „древно” и сл. стоје и композиције чији су творци недвосмислено означени оновременим афилијацијама – име, област из које потиче, уз напомене да је међу музичарима високо позициониран због свог умећа. Представе појаца су од средине XIV столећа све чешће осликаване (Moran 1986), а како њихов број расте, практични разлози налажу да се у новоподигнутим црквама обезбеди адекватан, пространији певнички простор, на десној и левој страни уз олтарску преграду.

Треба подсетити да је још од X века канонизован тзв. „свeйшoјoрски ишii” црквене архитектуре, који одликује равнокраки уписани крст цариградске варијанте с тројним светилиштем и два певничким апсидама, северно и јужно у осовини трансепта (Вуловић 1966: 47, 49, 53–54).¹¹ Такође, у науци је потврђено да се настанак „свeтoгoрскoг архиишeкiiонскoј ишiiа”, који се иначе не јавља изван атоског подручја (исто, 53), везује за Светог Атанасија, оснивача Велике Лавре у којој ће у XIV веку певнице држати Свети Јован Кукузел и Свети Григорије Палама.¹² Судаћи према типик у складу с којим је био уређен богослужбени поредак и живот монаха у овом манастиру, сасвим је извесно да је певнички простор у централном католикону изграђен за потребе смештања десног и левог хора музичара (Мије 1905: 73; Васић 1928: 104; Мyлoнaс 1984: 89–112; Фолић 1991: 175),¹³ који ће управо у овом манастиру исписати неке од најстаријих сачуваних неумских зборника.¹⁴

10 Одреднице попут „вешт” (εὐτέχνος), „лепога гласа” (καλοφώνηρος) и сл. у насловима одређених мелодија у рукописима XIV и XV века потврђују да се од појаца очекивао ванредни гласовни потенцијал.

11 У историографији постоје различита мишљења о пореклу плана светогорских грађевина: Strzygowski 1918: 737; Brockhaus 1924: 15–17; Millet 1916: 94; Diehl 1926: 773; Петковић 1921: 160; Бошковић 1957: 98; Вуловић 1966: 53.

12 Мајендорф наводи да је једно од Паламиних послушања у братству манастира Велике Лавре било да монахе учи појању (Мајендорф 1983: 63).

13 Антифоно смењивање две групе певача постојало је и раније, иако у најстаријим црквама није било апсидалних певница. Важно је поменути да тек од X века музичка писменост добија свој убрзани развој, што значи да тек од датог периода можемо говорити о систематичнијој обуци појаца у музичкој вештини, самим тим и о њиховом увећаном броју у богослужбеном, односно појачком процесу. Место хора и разлози појаве апсида на светогорским црквама у изворима нису објашњени (Фолић 1991: 175–176). Дволучни и тролучни отвори у доњим зонама бочних конхи у Ивируну, Ватопеду и Хиландару, затворени каменим плочама и стаклом, сугеришу да су првобитно могле да представљају полуотворене просторе, вестибиле, а на другим местима постоје и узани отвори са дводелном и троделном поделом у теменима (Кораћ 1978: 124; Фолић 1991: 175–177).

14 Од десет најстаријих сачуваних неумских музичких рукописа са Свете Горе, из периода од X до XII века, чак осам потиче из Велике Лавре (Strunk 1965: 29).

Утицај триконхалне концепције са Свете горе у суседним областима, а затим и у развоју српске средњовековне архитектуре може се пратити већ од прве половине XIV века, када је Стефан Урош III Немањић – Дечански (1321–1331) овај план применио на цркви манастира Светог Николе Мрачког (1330. године). Ову је, пак, цркву за узор имао Стефан Урош IV Душан Немањић (1331–1355) у свом ктиторском комплексу Свети Арханђели код Призрена. Поменута триконхална решења „објављују” појаву сажетих триконхоса у Србији (Ђурић 1975: 109).¹⁵

Но, иако су светогорско-српске везе интензивираније још за време краља Милутина,¹⁶ тек након измирења Српске и Византијске цркве 1374. године постигнута је политичка и општекултурна повезаност Светогораца са Србијом (Вуловић 1966: 56) и омогућен је пренос светогорске градитељске традиције која ће, у симбиози са домаћим градитељством прве половине XIV века, формирати сакралну моравску архитектуру (Ђурић 1975: 105–106).¹⁷ Светогорско-српски контакти су додатно подстакнути одлукама на црквеном сабору поменуте године, када се Српска црква вратила у канонско јединство с Константинопољском патријаршијом.¹⁸ Културни преображај у Србији, у складу с већ увелико на православном Истоку важећим исихастичким учењем, започео је, међутим, и пре помирења двеју цркава, и с правом се може рећи да је мистичкоаскетски покрет био предуслов потоњих друштвених и уметничких промена.¹⁹ Црквена администрација у рукама новоизабраног патријарха

15 Тек ће будућа истраживања, усмерена на подробнију анализу прелазних облика из поменутог периода, открити када је и под којим условима започет утицај светогорске градитељске традиције на сакралну архитектуру у средњовековној српској држави (Тодић 2013).

16 Краљ Милутин у светогорској градитељској традицији обнавља Хиландар 1303. године (Вуловић 1966: 55–56).

17 Одредница „моравска школа” („l'école de la Morava”), којом је Габријел Мије означио јединствену групу споменика у регионалном, временском и стилском смислу (Мије 1919: 152), у историографији је замењен терминима „моравска архитектура” и „архитектура Моравске Србије”, који обухватају целокупно моравско градитељство, укључујући и разлике у стилском изразу (Вуловић 1966: 7–11; Кораћ 1987: 131; Ћурчић 1989: 1; Ристић 1993: 32, 41–42; Стевовић 2004: 17; исти 2006: 33–34 и 236–237).

18 *Анаџема* – акт екскомуникације из црквене заједнице, од 1346. до 1374. имао је правне, политичке и културне реперкусије, али и конкретне репресалије у канонском и литургијском смислу у животу Српске цркве. Најизложенији последицама искључења из евхаристијског сабрања били су монаси српског порекла на Светој Гори, чији је број био велики, и то не само у Хиландару, већ и у другим манастирима које су средином XIV века обновили српски владари (под српском управом су, поред Хиландара, били манастири Светог Пантелејмона, чију је обнову помогао цар Душан 1349. године, и Симонопетра – обновљен за време деспота Јована Угљеше, до 1371; Ђурић 1975).

19 Кнезу Лазару је – према речима Димитрија Богдановића – било јасно да до измирења с Цариградом може довести свеобухватна промена у српској култури, а не само промене у њеној политичкој оријентацији. На тај начин, „он је омогућио да се изразе и потврде они процеси који су се у Србији већ увелико збивали на духовно-културном плану, и који се могу пратити у књижевности и ликовним уметностима” (Богдановић 1975: 87–88).

Јефрема, посвећеног исихасте, значила је потврду спремности да се за византијске утицаје врата Србије широм отворе (Богдановић 1975: 88–90). Другим речима, наклоњеност исихазму у српским монашким круговима представљала је базу с које ће чин помирења бити започет, уједно и успешно довршен (Богдановић 1975: 94), као што ће бити основ у богословском промишљању критеријума на које је црквена уметност у целини имала да адекватно одговори.

Насељавање монаштва из старих немањихких лаври из јужних крајева и подручја Блиског истока, нарочито са Свете горе, на територију под влашћу кнеза Лазара и његових властелина допринело је, као што је већ поменуто, свеопштем уметничком процвату (Марковић 1920: 125–131; Вуловић 1966: 10–18; Радовић 1981; Поповић 2004: 552–585).²⁰ Прихватање актуелне богослужбене (Симић 2000: 187–192), уједно и појачке реформе, која је на Светој Гори нарочито добила на значају, директно се одразило на организацију просторних решења и комплетну градитељску концепцију српских цркава (Вуловић 1966: 122).²¹

Услови и потребе нове друштвене средине у Лазаревој Србији изнедриће низ цркава у којима се примењује оригинални синтетични модел „моравске грађевине”, у којима ће, из светогорске традиције, бити преузет концепт комбинованог уписаног крста и триконхоса (Вуловић 1966: 44–45, 47–52, 55–56, 123). Додавање апсида у осовини трансепта у основи уписаног крста имаће, као што ће у наставку бити показано, своје практичне литургијске, односно појачке разлоге.

Сакрална моравска архитектура, која се везује за геополитички простор Моравске Србије,²² у стваралачком смислу припада водећим токовима позновизантијског градитељског стваралаштва (Стевовић 2006: 231–253). План и унутрашњи простор храма, из којег су, под светогорским утицајима, равне површине бочних зидова измењене у истурене полукружне конхе, које су се пружале све до кровног венца, омогућило је нове услове за украшавање и иновативност у екстеријеру, полигенетичког порекла (Стевовић 2016: 426–427, 429–430).

Прелиминарни списак споменика сакралне моравске архитектуре, систематизован из постојеће литературе (Петковић: 1950; Ристић 1996: 209–234), те

20 О својеврсним бастионима православља које су у својим „светим горама” образовали придошли монаси – „духовни војници” који ће молитвом и подвигом бранити државу од надолазећих опасности, видети Поповић 2007: 266–267.

21 У односу на старије појединачне и ретке појаве светогорског тролисног плана, системска примена триконхоса у области кнеза Лазара и његове властеле након црквених сабора 1374. и 1375. у литератури је тумачена и као саборска одлука (Ђурић 1975: 111). Ако се има у виду географска распрострањеност готово истовремено насталих цркава по „светогорском моделу”, претпоставка о државно-црквеној одлуци у вези с репродуковањем „истоврсне архитектуре” чини се оправданом.

22 Српска средњовековна држава кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића формирана је након Маричке битке (1371) и више пута прошириване све до пада Смедерева (1459). Моравска Србија обухватала је простор између области Балшића на југозападу, Вука Бранковића на југу, Ђесара Угљеше на југоистоку, и држава Босне, Угарске, Влашке и Бугарске на западу, северу, североистоку и истоку (Михаљчић 1984: 109–113; Калић 1984: 30–31).

стога подложен даљем преиспитивању и допуни, броји осамдесет и шест споменика. Међу њима се планови у четрдесет и три цркве одликују уписаним крстом у комбинацији с триконхосом, двадесет пет цркава баштини облике из претходних епоха, док је архитектонски план у петнаест цркава још увек недефинисан.²³ Упркос примерима цркава без бочних конхи, триконхосна схема у комбинацији са сажетом или развијеном варијантом плана уписаног крста, остаје битно обележје моравске архитектуре (Ристић 1996: 47; Фолић 191: 205; Ђурић 1975: 120–121).

Према, као што је већ указано, моравску стилску групу одликују преовлађујућа или изразита обележја *триконхосној плану, сиволашњег обликовања и илустријорелефној украсу*, варијације у решењима су бројне и разноврсне (Кораћ–Шупут 2010: 357; Кораћ 1987: 132; Стевовић 2004: 17–36). Констатација да је већина цркава моравске архитектуре саграђена „у камену”, док су полихромија и пластични украс фасада резервисани само за поједине њене примерке (Стевовић 2006: 49–50) намеће питања који су то главни представници сакралне моравске архитектуре и да ли их треба тражити искључиво у највишим дометима стила? Цркве владара Кнежевине и Деспотовине послужиле су као идеални узорни властели како би се формирао „хомоген програм сакралне архитектуре Моравске Србије” (Стевовић 2016: 426). Према начину зидања, конструктивна решења, распоред маса и обликовање фасада водећих моравских цркава несумњиво су поникли из претходног градитељског стваралаштва (Стевовић 2016: 427). Међутим, из корпуса сакралне моравске архитектуре издваја се знатан број цркава скромнијих домета за чији су настанак заслужни мање познати ктитори и градитељске радионице (Ристић 1996; Стевовић 2006: 50). Из ових разлога смо се у наставку рада определили за осврт и приказ репрезентативних моравских цркава и то оних чији су ктитори били владари (Раваница и Манасија), и монаси – следбеници исихастичког покрета (Горњак и Сисојевац).

Непосредно након сабора 1375. кнез Лазар подиже утврђени манастир Раваница у селу Сење код Ђуприје, с црквом посвећеном Ваведењу Богородице, у којој ће бити његово гробно место (Срећковић 1867: 257; Ристић 1996: 38–39, 225). На основу сачуваних преписа ктиторске повеље из краја XVII и почетка XVIII века, *Болоњској* из 1376/1377. (Вуловић 1966: 26) и *Врдничкој* из 1380/1381. године (Младеновић 2003: 49–90), изградња цркве је започета у пролеће 1377. и завршена је до краја лета 1381, а живописана је у три наврата (Ђурић 1968: 10–12; Бабић–Ђорђевић и Ђурић 1982: 177–178) закључно с 1385. годином (Стародбуцев 2014: 107–108; Ристић 1996: 38). Анализа цркве манастира Раванице управо потврђује претходно изнету тезу о шире прихваћеном концепту сакралних архитектонских решења у којима су уједињене особине здања с почетка XIV века – основа издуженог уписаног крста,²⁴ затим петокуполна схема и „импортовани” модел

23 Видети прилоз бр. 1.

24 Основа издуженог крста је позната и као „Грчка” или „Провинцијска” варијанта. Карактерише је правоугаони облик с олтарском апсидом на Истоку, конструктивно решење с четири подупирача

комбинованог уписаног крста и триконхоса, што одговара светогорским градитељском обрасцу (Вуловић 1966: 44–45, 49–52, 123).

У периоду од маја 1379. до краја 1380. године кнез Лазар издао је оснивачку повељу новоподигнутом манастиру у Ждрелу Браничевском, испод планине Жежевац, на левој обали клисуре реке Млаве, који је у новијој историји добио назив Горњак (Стародубцев 2014: 107–123, посебно 108; Ристић 1996: 214). Оснивач манастира био је познати светогорски исихаста, највероватније српског порекла, Григорије Затворник, који је подвижнички живот, пре доласка у Лазареву Србију, водио уз, такође, познате духовнике Григорија Синајског и Ромила, који ће с монасима Синаитима наћи уточиште у Лазарици. Григорије Затворник је за свог боравка на Атосу подигао цркву Светог Николаја Чудотворца у манастиру Григоријату, који је по њему најпре добио име (Поповић 1991: 501–517; Тахиаос 1975: 99),²⁵ а уз помоћ кнеза Лазара је 1379. године започео с изградњом нове исихастичке монашке обитељи, у којој је главна црква прослављала Ваведење Пресвете Богородице (Радојичић 1952: 85–105; Balfour 1982; Ристић 1996: 214; Поповић 2011: 219). План основе с обликом сажете варијанте уписаног крста у комбинацији с триконхосом, главни ктитор и изводиоци радова применили су доследно, уклапивши се у владајући моравски архитектонски стил (Џуњак 1987: 41–50; Ристић 1996: 214–215).²⁶

Моравски модел црквеног градитељства задржан је и у доба Лазаревих наследника. Прелиминарни попис моравских цркава у прилогу сугерише да је већина цркава из доба Деспота Стефана и Ђурђа имала триконхални облик. Овај тип цркава је, штавише, био заступљенији у односу на друге градитељске планове (Ристић 1996: 176; Радуловић 1988/89: 47–76).²⁷

који носе куполу, евидентно у кровним површинама у виду кракова крста. Овај градитељски тип пренет је у област Македоније и Косова и Метохије и након српског освајања ових територија нарочито се примењује у доба краља Милутина, почев од цркве Богородице Љевишке и Светог Ђорђа у Старом Нагоричану и његових наследника, Стефана Дечанског и Душана Силног (Вуловић 1966: 44–45).

25 Примарни извори о овој личности представља његово књижевно дело – Житије Светог Ромила (Syrku 1900; Дијчев1937/38; Halkin 196; Devos 1961; Поповић 1972).

26 Црква је након XVIII века претрпела више обнова, задржавајући првобитни изглед плана, а приликом накнадног дозиђивања припрате пробијен је широк пролаз уместо ранијег западног улаза у цркву (Ристић 1996: 214–215).

27 Иако је триконхос доминантно архитектонско решење плана, појава цркава сакралне моравске архитектуре без бочних конхи одавно је привлачила пажњу истраживача. А. Дероко укључује у моравску стилску групу архитектонских споменика Враћевшницу, Рамаћу, Шаторњу и Копорин (Дероко 1985: 202, 204); Бошковић наглашава да бочне конхе немају Враћевшница и Копорин (Бошковић 1976: 301). О позицији ових цркава у типологији моравске архитектуре видети Ђурић 1965: 35; *исти* 1975: 120–121; Кораћ 1987: 132; Бабић – Ђурић 1982: 181. Поједине су разматране у монографским студијама (Мано–Зиси 1933–1934: 210–213; Кнежевић 1968: 124–127; Станић 1980: 15–17; Ристић 1996: 175–176) и истраживачко-конзерваторским радовима (Прокић 1970: 119–128).

Раваница је била узор и гробној цркви деспота Стефана Лазаревића (Стевовић 2016: 426). Развијена варијанта уписаног крста у плану са средишњом и четири мање куполе над просторима између кракова крста, у комбинацији са триконхосом и апсидама за проскомидију и ђаконикон, примењена је у цркви Свете Тројице у манастиру Манасији, духовном и културном средишту за деспотове владавине (Ристић 1996: 227).²⁸

Модел сажете варијанте уписаног крста уз тролисне апсиде, с куполом над средњим простором и истовремено грађеном припратом уочљив је у цркви посвећеној Преображењу Господњем, у манастиру Сисојевац на обали реке Црнице, великом исихастичком средишту у којем је игуман био исахаста Свети Сисоје Синаит (Радовић 1981: 120; Ристић 1996: 230–231; исти 1997: 99–100), а у чијем је подизању учествовао и сам деспот Стефан (Стародубцев 2011: 241–243).

Деспотов двор у Београду (Ердељан 2006; иста 2013: 169–189),²⁹ био је саображен Ареопагитовој аскетској побожности (Марјановић-Душанић 2006), која се на својеврстан начин отелотворила у обнови Митрополијске цркве у дворском комплексу. Из писаних историјских извора познато да је деспот Стефан Лазаревић градио задужбине у Београду и његовој ближој околини од 1404. до 1427. Једини материјални траг у вези с овом његовом ктиторском активношћу представља фрагмент каменог надвратника с уклесаним натписом управо о обнови Митрополијске цркве посвећене Успењу Богородице (Ристић 1996: 198). Црква се налазила у доњем делу београдске тврђаве и имала је триконхални план, једну куполу и припрату (исто, 222). Опис првобитног архитектонског плана потиче из времена самог деспота Стефана.³⁰ Он је призидао певнице које су,

Моравске једнобродне цркве са куполом, попут Рамаће, Јошанице, Копорина и Враћевшнице и низа других не носе изразита обележја моравске архитектуре (Ђурић 1965: 35; исти 1975: 120–121; Кораћ 1987: 132). Одсуство бочних конхи, често и припрата тумачи се једноставнијим богослужењем без великих хорова (Г. Бабић. В. Ђурић 1982: 181). Цркве без бочних конхи обрађене су као засебна целина („скупина”, „подгрупа”) у оквиру моравске стилске групе. Овим грађевинама припадају цркве са планом у облику сажете варијанте уписаног крста са куполом и једнобродне грађевине засведене полубличастим сводом с ојачавајућим луцима, без куполе. План куполних грађевина проистиче из основа остварених на сажетим моравским триконхосима, док се једнобродне грађевине везују за рашку градитељску традицију, попут Светог Николе у Студеници и Светих Петра и Павла у Жичи. Моравске цркве без бочних конхи временски и територијално припадају токовима моравске архитектуре, с којима деле и нека друга заједничка стилска решења (Радуловић 1988/89: 47–76).

28 У Ресави је Деспот основао скрипторијум, попут оних у монашким колонијама широм земље који су деловали под његовим покровитељством (Стевовић 2016: 423–424).

29 Београд је у *Жицији* Деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа описан као небески Јерусалим.

30 О постојању митрополијске цркве у Београду око 1315. писао је још архиепископ Данило II (1935: 73). О обнови у деспотово време сведочи фрагмент надвратника (Вујовић 1968: 175–187; Поповић 1959: 497–511). Деспотова црква још није увек лоцирана на терену (Ристић 57–58).

према веродостојним ликовним изворима, биле у облику бочних апсида. Ово је једини писани извор који потврђује да су бочне апсиде у моравској архитектури биле намењене за певнице (исто, 57–58).

Из периода владавине Ђурђа Бранковића репрезентативни примерак моравског стила јесте црква у централном делу Старог смедеревског гробља посвећена Успењу Пресвете Богородице, која у основи има триконхални плану комбинацији са сажетом варијантом уписаног крста (Џуњак 1997). Ово је уједно био последњи градитељски замах „српске ренесансе” (Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997: 128; Кораћ-Шупут 2005: 355–371). Након пада Смедерева, 1459. године, завршава се „агонија друштва које је изгубило знамените ктиторе и велике уметнике” и престаје доба „великих дела” у уметности (Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997: 167).

Треба истаћи да доследно спровођена триконхосна схема у српској црквеној архитектури, почевши од осме деценије XIV века (Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1982: 166), и у првој половини следећег столећа, није представљала тек пуку имитацију атоских архитектонских решења. Ширење простора пред олтарском преградом уз помоћ бочних конхи, прецизније, додавање апсида у осовини трансепта у основи уписаног крста, имало је за циљ, као и својевремено у случају Велике Лавре, смештање хорова појаца који у богослужењу активно учествују. План тролисне основе је у Србији усвојен управо онда када су практични разлози оправдали његову примену. Другим речима, да није било довољно великих хорова који би своје место заузели у конхама испред олтара, ни сам простор не би имао праву сврху. Мере певничких простора, на примеру Раванице и Манасије, сугеришу да је у свакој од апсида могло бити између петнаест и двадесет појаца. Овај број се у Сисојевцу могао кретати од десет до дванаест, док је знатно мање појаца и чтеца могло стајати у певницама у цркви манастира Горњак.³¹

Како се представљене градитељске тенденције уклапају у постојећу слику о појачким приликама? Истраживања касновизантијске рукописне традиције показала су да је процес „померања” музичких догађања из славне престонице на, условно речено, периферију, у Србију, Молдавију, Пелопонез и Крит започео много пре пада Цариграда (Χατζηγακούμης 1980: 27; Pennington 1985; Γιαννολούλου 2004). У новим уметничким средиштима деловали су у континуитету афирмисани локални, а повремено и познати константинопољски и атоски композитори, музички писари и појци.

Појачано интересовање за неумску музичку писменост на прелазу два столећа показали су и српски појци, о чему потврду пружају музички рукописи с преписима творенија тројице претходно поменутих српских мелода: кир Стефана, Николе и Исаије. Чињеница да су њихова имена везана за мелодије с грчким текстуалним предлошком, односно грчким и српкословенским, потврђује тезу да је пракса двојезичних богослужења унутар променљивих граница средњовековне

31 Ови подаци су добијени прорачуном површине полукруга апсида из које је изузета површина коју апроксимативно заузимају корисници и црквени мобилијар.

Србије, односно Византије, била уобичајена.³² О заједничким саслуживањима на којима се појало антифоно сведоче и посредни извори на основу којих се стиче увид у деловање мелода Грка међу Србима.

Удео у богослужењима Српске цркве и вероватно у процесима преношења појачког умећа имали су извесни Јован, у монаштву названи Јоаким, који се у неумским рукописима уз поједине химне ближе одређује као сабрат Харсианитског манастира и доместик Србије (Velimirović 1964).³³ Премда доступни и обрађени музички рукописи не пружају више конкретних елемената на основу којих би се склопила комплетна слика о овом музичару, чињеница да је у српској средини носио титулу доместика подразумева да је постојао хор коме је он био надлежан, као и да је и сама појачка традиција – репертоар упражњаваних појаних песама, које карактерише специфичан, технички сложен тип мелодије, захтевао присуство вештог солисте, уједно и способних хорских певача. Исто тако, врло је вероватно да је као доместик српске појце учио појању. За изнето мишљење додатно оправдање пружа музичка антологија из манастира Ивирон бр. 544 која се непосредно након што је завршена нашла у тадашњој српској престоници Смедереву. Овај обимни рукопис – аутографа Давида Редестиноса, још познатијег касновизантијског композитора него што је то био монах Јоаким, завршен 1431. године (Lambros 1895: 11), који по садржају одговара типу антологије, с кратким теоретиконом на почетку, купио је од једног Турчина, митрополит смедеревски кир Атанасије, пошто је Цариград освојен. О томе нас обавештава извесни поп Стефан (f. IV) који је у запису забележио и то да му је исту појачку књигу поменути митрополит дао на коришћење. Кир Атанасије (†1456) није нико други до архијереј који је с деспотом Ђурђем Бранковићем (1427–1456) из Епира пренео мошти апостола и јеванђелисте Луке у Смедерево, о чему је сведочанство оставио непознати српски писац из XV века (Јаковљевић 1970).

Вероватно је да су извесне мелодије које се везују за српску средњовековну појачку праксу нашле место у рукопису за време док су се њиме служили Срби. Стихира четвртог плагалног гласа из службе опела, коју је компоновао Јован Кукузел, постоји у два записа са грчким и црквенословенским текстуалним предлошком (ff. 131r–132v). Уз другу композицију седмог гласа (на ff. 263r–264v), стоји нејасна, заправо нетачна одредница: „српска кратима” (гр. Σερβικόν κράθημα), с

32 Још увек се са сигурношћу не може утврдити у којој су средини тројица поменутих мелода били активни, с тим да је одредница Србин уз њихова имена у насловима нотираних песама у појачким књигама јасан знак да су живели у мешовитој националној средини (Jakovljević 1988). Новији увид у расположиве изворе у вези с композитором и даскалом Исаијом потврђује раније изнето мишљење да је био сабрат у манастиру Матејча и да је међу својим савременицима стекао посебан углед и високу позицију у црквеној хијерархији (Пено 2010). О Стефану и Николи видети Пено 2008: 144–155.

33 Андрија Јаковљевић је дуго заступао тезу да делатност српског доместика треба померити из XV века у период између 1347–1385. (Јаковљевић 1971 и 1982). Од овог мишљења је накнадно одустао (Jakovljević 1988: 59–65).

обзиром на то да се не ради о мелодији на слоге без значења, већ о мелизматичном напеву на текст тропара на служби часова за празник Рођења Христовог, чији је почетни стих „Удивљашесја Ирод“.³⁴ Обе поменуте мелодије калофоничног стила и са словенским текстом у основи могли су певати искључиво искусни српски појци, каквих је, нема разлога сумњи, било у време уметности наклоњеног деспота Ђурђа Бранковића.

Међу Грцима који су се средином XV века обрели у Србији и за свог боравка оставили вредна уметничка дела био је и најпознатији касновизантијски композитор и теоретичар, Мануил Дукас Хрисафис (Παλαδόπουλος Κεραεῦς 1901). Композитор, даскал и састављач неумских зборника, који је попут Јована Кукузеља добио ознаку мајстор појачке уметности, био је пре пада Цариграда лампадарије у царском клиру о чему је сам посведочио у једном од својих записа. У насловима два напева из ксиропотамског рукописа бр. 270,³⁵ забележено је да их Хрисафис компоновао у Србији.³⁶ Занимљиво је да сам Хрисафис у још неколико својих записа уз напеве које је састављао открива дугачку путању којом се кретао након напуштања Цариграда, а која је водила до Србије, Спарте и Крита (Στάθη 1994–1995: 34).

Утицај који је Мануил Хрисафис имао изван Цариграда, очигледан је у броју преписа његових напева у неумској рукописној традицији током друге половине XV века и све до најновије реформе неумске симиографије и теоретског система с почетка XIX столећа. Иако се окушао практично у свим химнографским жанровима, најпосвећенији је био калофоничном мелосу, за чије се правилно извођење залагао и у свом теоретикону који је написао 1458. године.³⁷ Први теоријски спис посвећен правилном тумачењу стенографске нотације којом су бележени сложени мелодијски обрасци у калофоничним мелодијама одсликава актуелно стање у појачкој пракси XV века, у којој је, на грчкој страни, све мање било стручних музичара и зналаца неумског писма, а све више оних који су правилима компоновања и ишчитавања неума површно приступали. Истакавши бројне пропусте у пракси, Хрисафис је настојао да очува високе критеријуме процене тачног и по етосу одговарајућег црквеног појања, самим тим и појачког предања у целини. Све ово, пак, добија на значају када се има у виду његова мисија у Деспотовини Србији, где су његови напеви засигурно певали на богослужењима црква моравског стила појци из наменски направљених певница.

Све присутнији Грци од времена кнеза Лазара и нарочито у деценијама које ће уследити засигурно су убрзали и унапредили развој појачке уметности. Двоје-

34 Факсимил ове стихире видети у Јаковљевић 1971: 141–142.

35 Реч је о богородичном Σε το καθάρωτατον (f. 123v) и кратими (f. 167v) у четвртном гласу, односно варису.

36 У насловима је забележено ετοιμήθη εν τη Σερβία и ποιηθη εν τη Σερβία. Кратима с истим насловом евидентирана је и у рукопису манастира Ивирон бр. 1120, на f. 167v.

37 Теоријски спис, под називом Περί των εν θεωρουμένων τη Ψαλτικῆ Τέχνη και των φρονούσι κακώς περὶ αυτών, део је Хрисафисовог неумског аутографа у ивиронском кодексу бр. 1120, f. 12v–29v. Критичко издање овог списка, с преводом на енглески језик: Conomos 1985.

зични неумски записи (међу којима су сачуване и мелодије српских композитора), избор бележених напева (нарочито калофоничних које захтевају већи степен извођачке технике и искуства), присуство грчких даскала, као и „нови архитектонски узор у којем су сједињени облици српских владарских, петокупних цркава XIV века и светогорских старих триконхосних католикона”,³⁸ све ово речито говори о томе да је Србија крајем XIV и у првој половини XV расплагала појцима на вишем степену умећа, али и посве одговарајућим условима у којима су они могли да дођу до изражаја. Другим речима, она је, након пада дотадашње царске и музичке престонице, заиста постала једно од нових средишта појачке уметности.

Ако се има у виду да је темељна едукација појача подразумевала њихово оспособљавање у домену теоретског система осмогласја, меморисање огромног фонда врло различитих напева, читање неумских записа и, најзад, у циљу бележења мелодија, коректно примењивање сложених симеографских правила – што је захтевало вишегодишњу систематску обуку – онда је логично претпоставити да је простор за такве *музикословљејше* морао да сачека саме *музикословљејше*. Описани план цркава моравског стила ову тезу чини додатно валидном.

38 И у неким црквама које су крајем XIV и XV века подизали скромнији ктитори одржао се план триконхоса (Св. Роман код Ђуниса, Св. Арханђели код Сталаћа, Св. Богородица у Кулајни, Јаковац у Мојсињу, цркве у долини Црнице, Вољавча, Стјеник, и друге). У исто време настају и мале цркве без бочних конхи, сеоске или манастирске, а некад и градске, у којима је вероватно обављано и једноставније богослужење без учешћа великих хорова. Ове, једнобродне цркве или са основом сажетог уписаног крста, најчешће су и без приправе (и Упор.) Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1982: 174.

Прилог бр. 1. Прелиминарни списак споменика сакралне моравске архитектуре

Цркве са плановима основа у облику триконхоса			
Број	Назив	Период	Облик плана
1.	Лешје	1335–1360.	План цркве у облику триконхоса комбинованог са прелазним типом од сажетог ка развијеном уписаном крсту
2.	Митрополија	Друга половина XIV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
3.	Дренча	Шеста деценија XIV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са развијеним обликом уписаног крста
4.	Лађислед	Шеста или седма деценија XIV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
5.	Риђевштица	Шеста или седма деценија XIV века	Темељи средњовековне цркве са основом у облику триконхоса испод садашњег храма потврђени су археолошким истраживањима
6.	Липовац	Шеста или седма деценија XIV века, поуздано пре 1389/99.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста на шеми плана једнобродне цркве
7.	Раваница	1376–1385.	План цркве у облику триконхоса комбинованог са развијеним уписаним крстом
8.	Горњак (Ждрело)	1376/77–1380.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
9.	Лазарица	1377/78–1380.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
10.	Света Марија Петрушка (Петруша)	Крај шесте или седма деценија XIV века, пре 1389.	Црква са прелазним решењем плана од развијеног ка сажетом облику уписаног крста у комбинацији са триконхосом

11.	Велуђе	Крај седме, почетак осме деценије XIV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
12.	Наупара	Седма или почетак осме деценије XIV века, поуздано пре 1382.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
13.	Света Петка на Извору	Седма или осма деценија XIV века, пре 1389.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
14.	Нова Павлица	Осма деценија XIV века, поуздано пре 1389.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са развијеним обликом уписаног крста
15.	Сисојевац	Осма деценија XIV века, пре 1389.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
16.	Љубостиња	Око 1385. године, поуздано пре 1389.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са развијеним обликом уписаног крста
17.	Витовница	Пре 1389.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
18.	Намасија	Пре 1389.	План у облику триконхоса упрошћене варијанте
19.	Благовештење	Последња четвртина XIV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
20.	Свети Арханђели (Давидовац)	Крај XIV века	План цркве у облику триконхоса упрошћене варијанте
21.	Саборна црква на Новом брду	Последња четвртина XIV века	Првобитна црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
22.	Будиловина	Крај XIV или почетак XV века	Трагови мале цркве са основом у облику триконхоса утврђени су сондажним испитивањем
23.	Грабовница	Крај XIV или почетак XV века	Археолошки трагови цркве са основом у облику триконхоса
24.	Јаковић	Крај XIV или почетак XV века	План првобитне црквене грађевине у облику триконхоса упрошћене варијанте

ВЕСНА ПЕНО / МАРИЈА ОБРАДОВИЋ
О ПЕВНИЧКОМ ПРОСТОРУ И ХИМНАМА КОЈЕ СУ УЊЕМУ ПОЈАНЕ.

25.	Лепенац	Крај XIV или почетак XV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
26.	Милентија	Крај XIV или почетак XV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
27.	Свети Никола на Извору	Недатирана, могуће крај XIV или почетак XV века	План цркве у облику триконхоса упрошћене варијанте
28.	Пасијевица	Крај XIV или почетак XV века	Трагови цркве са основом у облику триконхоса
29.	Руденица	Крај XIV или почетак XV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
30.	Цркве непознатог ктитора на обали реке Црнице, у литератури обележене бројевима I, II и III	Крај XIV или почетак XV века	Археолошки трагови цркава са основама у облику триконхоса упрошћене варијанте
31.			
32.			
33.	Вољавча	Прва половина XV века	Данашња црква са основом у облику триконхоса изграђена је по угледу на претходну
34.	Дамила	Прва половина XV века	План цркве у облику триконхоса прелазног типа
35.	Маркова црква (Словац)	Прва половина XV века	Црква са прелазним решењем плана од развијеног ка сажетом облику уписаног крста у комбинацији са триконхосом
36.	Мислођин	Прва половина XV века	Црква са планом у облику триконхоса упрошћене варијанте, према реконструкцији на основу сачуваних материјалних трагова
37.	Стара Црква на гробљу у Смедереву	Прва половина XV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
38.	Митрополија у Београду	1404–1423.	Црква са основом у облику триконхоса

39.	Радешино	1404–1427.	План цркве у облику триконхоса комбинованог са развијеним уписаним крстом
40.	Ресава (Манасија)	1406–1408.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са развијеним обликом уписаног крста
41.	Каленић	1407–1418.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
42.	Павловац	Друга или трећа деценија XV века	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста

Цркве са облицима основа из претходних епоха

Број	Назив	Период	Облик плана
1.	Богородица Градачка	Око средине XIV века	Црква са основом у облику развијеног уписаног крста
2.	Митрополија у Смедереву	Друга четвртина XIV века, поуздано пре 1453. године	План цркве у облику слободног крста
3.	Свети Ђорђе у Горњој Мутници	Друга половина XIV или почетак XV века	Једнобродна црква
4.	Свети Никола у манастиру Горњак (Ждрелу)	Везује се за манастир Горњак (Ждрело) датиран у 1376/77–1380.	Пећинска једнобродна црква
5.	Богородица Пречиста	Крај XIV века, поуздано пре 1389.	Једнобродна црква
6.	Јошаница	Последња деценија XIV века	План цркве у облику сажетог уписаног крста
7.	Рамаћа	Крај XIV века, пре 1392/93.	Црква са основом у облику триконхоса у комбинацији са сажетим обликом уписаног крста
8.	Краса	Крај XIV века	Једнобродна црква
9.	Палез	Крај XIV века	Једнобродна црква

ВЕСНА ПЕНО / МАРИЈА ОБРАДОВИЋ
О ПЕВНИЧКОМ ПРОСТОРУ И ХИМНАМА КОЈЕ СУ УЊЕМУ ПОЈАНЕ.

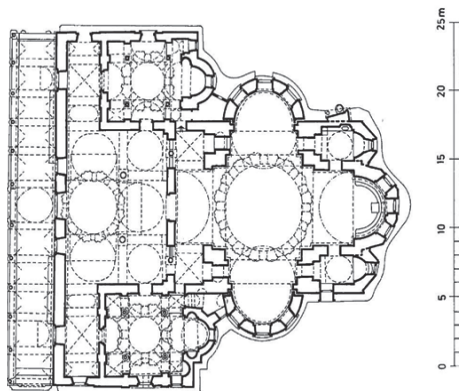
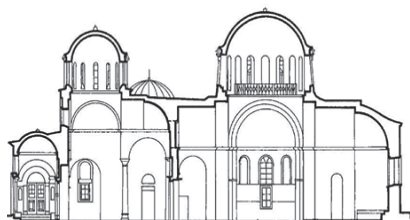
10.	Благовештење Рудничко	Крај XIV или почетак XV века	Једнобродна црква
11.	Мрњина црква	Крај XIV или почетак XV века	Једнобродна црква
12.	Света Петка у селу Забрега	Крај XIV или почетак XV века	Једнобродна црква
13.	Свети Јован Главосек	Недатирана, могуће крај XIV или почетак XV века	Једнобродна црква
14.	Слатковица	Крај XIV или прва половина XV века	Једнобродна црква
15.	Томић	Крај XIV или почетак XV века	Једнобродна црква
16.	Црквина у Руднику	Крај XIV или почетак XV века	Једнобродна црква
17.	Црква у Бањи Трепчи	Крај XIV или почетак XV века	Једнобродна црква
18.	Црква у граду Борачу	Крај XIV или почетак XV века	Остаци једнобродне грађевине са наосом симетрично подељеним паром наспрамних пиластера
19.	Јешевац	Крај XIV или почетак XV века	Рушевине једнобродне цркве
20.	Јовча	Око 1400. године	Археолошки трагови једнобродне цркве
21.	Тресије	Прва половина XV века	Једнобродна црква
22.	Копорин	1402–1427.	План цркве у облику сажетог уписаног крста
23.	Кастаљан	1404–1427.	Првобитна једнобродна црква из прве половине XIV века
24.	Шаторња	1425.	Једнобродна црква
25.	Враћевшница	Трећа деценија XV века, поуздано пре 1428.	Једнобродна црква
26.	Брезовац	1444.	Једнобродна црква
27.	Докмир	Око средине XV века	План цркве у облику сажетог уписаног крста

Цркве о чијим облицима плана немамо довољно података			
Број	Назив	Период	Облик плана
1.	Свети Пантелејмон у месту Жидилје	Пре 1376/77.	Подаци о овој цркви налазе се у две повеље кнеза Лазара
2.	Поњекавичка црква	Пре 1379.	На локалитету утврђено постојање јужног зида цркве
3.	Богородица Бучјанска	Пре 1389.	Не постоје материјални остаци, помиње се у повељи кнегиње Милице
4.	Црква манастира Жупањевац	Пре 1389.	Садашња црква подигнута на темељима старијег храма који би могао припадати моравској архитектури
5.	Ваведење Богородице у месту Кукањ	Око 1389.	Не постоје материјални, већ само писани подаци
6.	Козник	Крај XIV или прва половина XV века	Основа цркве се не може тачно разазнати
7.	Света Тројица	Прва половина XV века	Незнатни остаци цркве поред пећине која је служила као испосница
8.	Стејник	Прва половина XV века	Садашња црква има основу у облику триконхоса, али нема података о првобитној цркви (која се везује за пустиножитеља Јована Стејничког, приспелог из Лешја у Стејник у првој половини XV века)
9.	Винча	1404–1427.	Постојали су трагови темеља цркве у облику триконхоса
10.	Света Три Јерарха у Београду	1404–1427.	Не постоје материјални остаци, нити је на терену утврђено њено тачно место
11.	Света Петка	Пре 1417.	Из писаног података сазнајемо да се налазила у околини Београда
12.	Далша	Око 1426/27.	Нема манастирских остатака, али постоји податак у историјским изворима да је манастир са црквом основала група светогорских монаха у време деспота Стефана Лазаревића

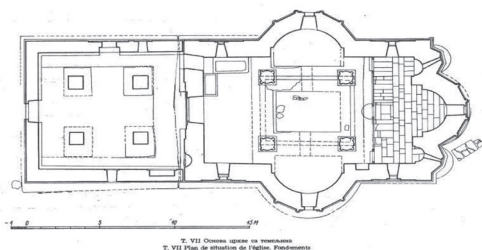
ВЕСНА ПЕНО / МАРИЈА ОБРАДОВИЋ
О ПЕВНИЧКОМ ПРОСТОРУ И ХИМНАМА КОЈЕ СУ УЊЕМУ ПОЈАНЕ.

13.	Свети Никола у Београду	Нема података	Не постоје материјални остаци, нити је на терену утврђено тачно место где се налазила
14.	Свети Никола у Браљини	Нема података	Непознат првобитни изглед
15.	Свети Никола у Поповцу	Нема података	Не постоје материјални остаци, помиње се у обе Лазареве повеље манастиру Раваница
16.	Свети Петка у Београду	Нема података	Не постоје материјални трагови, ни тачно место цркве на терену

Пресек и основа цркве манастира Велика Лавра (Аутор: А. Tantsis)

Основа манастира Раванице (Аутор: Б. Вуловић)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

- Бабић-Ђорђевић, Гордана, Ђурић, Војислав (1982) „Полет уметности”. У: Историја српског народа II. Београд: Српска књижевна задруга, 144–191 / Babić-Đorđević, Gordana, Đurić, Vojislav (1982) „Polet umetnosti”. У: *Istorija srpskog naroda* II. Београд: Srpska književna zadruga, 144–191 [“The Elan of Art.” *History of the Serbs*].
- Balfour, David (1982) *Saint Gregory the Sinaite, Discourse on the Transfiguration*. Athens. http://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/1981_4_2_Balfour1.pdf
- Благојевић, Милош (2004) Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства / Благојевић, Miloš (2004) *Nemanjići i Lazarevići i srpska srednjovekovna državnost*. Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva [*The Nemanjići and the Lazarevići and the Statehood in Serbia in the Middle Ages*].
- Богдановић, Димитрије (1975) „Измирење Српске и Византијске цркве”. У: Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (ур.) *О кнезу Лазару*. Београд: Филозофски факултет, 81–103 / Bogdanović, Dimitrije (1975) „Izmirenje Srpske i Vizantijske crkve”. У: Ivan Božić i Vojislav J. Đurić (ur.) *O knezu Lazaru*. Београд: Filozofski fakultet, 81–103 [“The Reconciliation of the Serbian and Byzantine Churches.” *On Knez Lazar*].
- Бошковић, Ђурђе (1957) *Архитектура средњега века*, Београд: Научна књига / Bošković, Đurđe (1957) *Arhitektura srednjeg veka*, Београд: Naučna knjiga [*Architecture in the Middle Ages*].
- Conomos, D. E. (1985) *The Treatise of Manuel Crysaphes the Lampadarios: On the theory of the art of chanting and on certain erroneous views that some hold about it* (Mount Athos, Iviron Monastery MS 1120, July 1458). *Corpus Scriptorum de re Mousica* II. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Цуњак, Млађан (1987) „Прилог проучавања манастира Горњака у Горњачкој клисури”. *Viminacium – Зборник народног музеја у Пожаревцу* 2: 41–50 / Cunjak, Mladan (1987) „Prilog proučavanja manastira Gornjaka u Gornjačkoj klisuri”. *Viminacium – Zbornik narodnog muzeja u Požarevcu* 2: 41–50 [“A Contribution to the Study of the Gornjak Monastery in the Gorge of Gornjak.” *Viminacium – A Collection of the National Museum in Požarevac*].
- Цуњак Млађан (1998) *Смедеревска тврђава, новија истраживања*. Смедерево: Центар за коришћење Смедеревске тврђаве / Cunjak Mladan (1998) *Smederevska tvrđava, novija istraživanja*. Smederevo: Centar za korišćenje Smederevske tvrđave [*The Fortress of Smederevo, Recent Research*].
- Ćurčić, Slobodan (1989) „Architecture in the Byzantine Sphere of Influence around the Middle of the Fourteenth Century.” *Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka. Međunarodni naučni skup povodom 650 godina manastira Dečana*. Београд: NIRO “Јединство”, 55–68 [*Decani et l'art Byzantine au milieu du XIVe siècle*].
- Данило II. (1935) *Животи краљева и архиепископа српских*. Прев. Лазар Мирковић. Београд: Српска књижевна задруга / Danilo II. (1935) *Prev. Lazar Mirković. Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*. Београд: Srpska književna zadruga [*Lives of Serbian Kings and Archbishops*].
- Дероко, Александар (1953) Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији. Београд: Научна књига / Deroko, Aleksandar (1953) *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*. Београд: Naučna knjiga [*Monumental and Decorative Architecture in Medieval Serbia*].

- Ђурић, Војислав „Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство”. у Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (ур.) *О кнезу Лазару*. Београд: Филозофски факултет, 105–124 / Đurić, Vojislav „Srpski državni sabori u Peći i crkveno graditeljstvo”. u Ivan Božić i Vojislav J. Đurić (ur.) *O knezu Lazaru*. Beograd: Filozofski fakultet, 105–124 [“Serbian National Assemblies in Peć and Church Architecture.” *On Knez Lazar*].
- Ђурић, Војислав, Бабић-Ђорђевић, Гордана (1997) *Српска уметност у средњем веку II*. Београд: Српска књижевна задруга / Đurić, Vojislav, Babić-Đorđević, Gordana (1997) *Srpska umetnost u srednjem веку II*. Beograd: Srpska književna zadruga [Serbian Art in the Middle Ages].
- Ђурић, Иван (1984) *Сумрак Византије*, Београд: Просвета / Đurić, Ivan (1984) *Sumrak Vizantije*, Beograd: Prosveta [*The Twilight of Byzantium*].
- Ердељан, Јелена (2006) „Београд као Нови Јерусалим: Размишљања о рецепцији једног топоса у доба деспота Стефана Лазаревића”. *ЗРВИ* 43: 97–110 / Erdeljan, Jelena (2006) „Beograd kao Novi Jerusalem: Razmišljanja o recesiji jednog toposa u doba despota Stefana Lazarevića.” *ZRVI* 43: 97–110 [“Belgrade as new Jerusalem: Reflections on the reception of a topos in the age of despot Stefan Lazarević”].
- Ердељан, Јелена (2013) *Изабрана места. Конструисање Нових Јерусалима код православног Словена*. Београд: Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета / Erdeljan, Jelena (2013) *Izabrana mesta. Konstruisanje Novih Jerusalima kod pravoslavnih Slovena*. Beograd: Institut za teološka istraživanja Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta [Chosen places. Constructing New Jerusalems in Slavia Orthodoxa].
- Ферјанчић, Божидар (1960) *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*. Београд: САНУ / Ferjančić, Božidar (1960) *Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*. Beograd: SANU [Despots of Byzantium and South-Slav Lands].
- Филозоф (Костенеcki), Константин (1989) *Житије деспота Стефана Лазаревића*. Прев. Лазар Мирковић. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга / Filozof (Kostenečki), Konstantin (1989) *Žitije despota Stefana Lazarevića*. Prev. Lazar Mirković. Beograd: Prosveta – Srpska književna zadruga [*The Life of Despot Stefan Lazarević*].
- Γιαννοπούλου, Ε. Στ. (2004) Η άνθιση της Ψαλτικής Τέχνη στην Κρήτη. Αθήνα: Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας / Giannopoulou, E. St. (2004) *H Anthisi tis Psaltikes tehni stin Kriti*. Athina: Idryma Byzantinis Mousikologias. [The Blossoming of Psaltic Art in Crete.]
- Χατζηγακούμης, Μ. Κ. (1980), Χειρόγραφα εκκλησιαστικής μουσικής 1453–1820. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος / Hatzigiakoumis, M. K. (1980) *Heirografa ekklesiastikis mousikis 1453–1820*. Athinai: Ethniki Trapeza tis Ellados. [Manuscripts of Ecclesiastical Music 1453–1820.]
- Јаковљевић, Андрија (1970) „Давид Редестинос и Јован Кукузел у српскословенским преводима”. *ЗРВИ* XI: 179–191 / Jakovljević, Andrija (1970) „David Redestinos i Jovan Kukuzelj u srpskoslovenskim prevodima.” *ZRVI* XI: 179–191. In English Jakovljević, Andrija (1973) “David Redestinos, Monk and Musician.” In: Miloš Velimirović (Ed.) *Studies in Eastern Chant III*. London: Oxford University Press, 91–97.
- Јаковљевић, Андрија (1971) „Сербичон крџтима”. Хиландарски зборник 2: 131–142 / Jakovljević, Andrija (1971) „Serbichon krážtima.” *Hilandarski zbornik* 2: 131–142 [“Serbian Kratima.” *Hilandar Collection* 2].
- Јаковљевић, Андрија (1982) „Јован (Јоаким) Харсијанит монах и доместик Србије”. Археографски прилози 4: 63–81 / Jakovljević, Andrija (1982) „Jovan (Joakim) Harsijanit monah i domestik

- Srbije". *Arheografski prilozi* 4: 63–81 ["Joakim, Monk and Domesticos of Serbia." *Archeographical Papers* 4].
- Јакoвлjeвић, Андрија (1988) Δίγλωσση παλαιογραφία και μελωδοί – υμνογράφοι του κώδικα των Αθηνών 928. Λευκωσία: Κέντρο μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου / Jakovljević, Andrija (1988) *Diglwsi palaiografia kai melwdoi – ymnografoi tou kwdika twn Athinwn* 928. Leukosia: Kentro meletwn Ieras Monis Kykkou. [*Bilingual Palaeography and Composers – Hymnographs of the Athens Code 928.*]
- Калић, Јованка (2001)² Срби у позном средњем веку. Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ / Kalić, Jovanka (2001)² *Srbi u poznom srednjem веку*. Beograd: Javno preduzeće Službeni list SRJ [*The Serbs in the Late Middle Ages*].
- Кораћ, Војислав (1987) „Извори моравске архитектуре”. У: Војислав Кораћ, *Између Византије и Запада*. Београд: Просвета, 131–144 / Korać, Vojislav (1987) „Izvori moravske arhitekture”. У: Vojislav Korać, *Između Vizantije i Zapada*. Beograd: Prosveta, 131–144 [*“The Sources of the Morava Style Architecture.” Between Byzance and the West*].
- Кораћ, Војислав, Шупут, Марица (2010) Архитектура византијског света. Београд: Завод за уџбенике / Korać, Vojislav, Šuput, Marica (2010) *Arhitektura vizantijskog sveta*. Beograd: Zavod za udžbenike [*Architecture of the Byzantine World*].
- Куртовић-Фoлић, Нађа (1991) *Триконхос: Порекло и место у развоју архитектонских облика*. Београд: Архитектонски факултет / Kurtović-Folić, Nađa (1991) *Trikonhos: Poreklo i mesto u razvoju arhitektonskih oblika*. Beograd: Arhitektonski fakultet [*Triconch - Its Origin and Place in the Development of Architectural Form*].
- Lingas, Alexander (1996) “Hesychasm and Psalmody.” In: Anthony Bryer & Mary Cunningham (Eds.) *Mount Athos and Byzantine Monasticism*. Aldershot, Hampshire: Variorum, 155–168.
- Lingas, Alexander (1997) *Festal Cathedral Vespers in Late Byzantium*. In: OCP 63: 421–459.
- Мајендорф, Јован [=Mejendorff, John] (1983) Свети Григорије Палама и православна мистика. Београд: Хиландарски фонд Православног богословског факултета / Majendorf, Jovan (1983) *Sveti Grigorije Palama i pravoslavna mistika*. Beograd: Hilandarski fond Pravoslavnog bogoslovskeg fakulteta [*St Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe*].
- Мајендорф, Јован [=Mejendorff, John] (2008) Увод у светоотачко богословље. Врњачка Бања: „Пролог” / Majendorf, Jovan (2008) *Uvod u svetootačko bogoslovlje*. Vrnjačka Banja: „Prolog” [*An Introduction to patristic theology*].
- Марковић, Василије (1920) Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија / Marković, Vasilije (1920) *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjovekovnoj Srbiji*, Sremski Karlovci: Srpska manastirska štamparija [*Orthodox Monks and the Monasteries in the Medieval Serbia*].
- Марјановић-Душанић, Смиља (1997) Владарска идеологија Немањића. Београд: CLIO / Marjanović-Dušanić, Smilja (1997) *Vladarska ideologija Nemanjića*. Beograd: CLIO [*L'idéologie monarchique de la dynastie des Némanide*].
- Марјановић-Душанић, Смиља (2006) „Династија и светост у доба породице Лазаревић: Стари узорни и нови модели”. ЗРВИ 43: 77–95 / Marjanović-Dušanić, Smilja (2006) „Dinastija i svetost u doba porodice Lazarević: Stari uzori i novi modeli”. ZRVI 43: 77–95 [*“Dynastie et sainteté à l'époque de la famille des Lazarević: Exemples anciens et nouveaux modèles”*].

- Millet, Gabriel (1919) *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris: Picard.
- Moran, Neil K. (1986) *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*. Leiden: Brill.
- Острогорски, Григорије [=Ostrogorsky, George] (1969)² *Историја Византије*. Београд: Просвета / Ostrogorski, Grigorije [=Ostrogorsky, George] (1969)² *Istorija Vizantije*. Beograd: Prosveta [*History of the Byzantine State*].
- Павловић, Леонтије (1965) *Култови лица код Срба и Македонаца*. Смедерево: Народни музеј Смедерево / Pavlović, Leontije (1965) *Kultovi lica kod Srba i Makedonaca*. Smederevo: Narodni muzej Smederevo [*Face Cults in Serbs and Macedonians*].
- Παλαμά, Γρηγορίου (s.a.) Το Philotheos 6. Συγγράματα Β'. Θεσσαλονίκη: ΕΠΕ / Palama, Gregoriou (s.a.) *Pros Philotheon 6. Syggramata B'*. Thessaloniki: EPE.
- Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Αθανάσιος (1901) "Μανουήλ Χρυσάφης λαμπάδαριος του βασιλικού κλήρου". Византијски Временик 8: 526–545 / Papadopoulos Kerameus, Athanasios (1901) "Manouil Hrysafis lampadarios tou vasilikou klirou". *Vizantiiski Vremenik* 8: 526–545. ["Manolis Chrysafis the Head of the Royal Clergy."]
- Pennington, Anne Elisabeth (1985), *Music in medieval Moldavia*. T. Moisescu (Ed.) Bucharest: Bucharest Musical Publishing.
- Пено, Весна (2008) Појачки зборници у српским рукописним ризницама од XV до XIX века. Необјављена докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет / Peno, Vesna (2008) *Pojački zbornici u srpskim rukopisnim riznicama od XV do XIX veka*. Neobjavljena doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet [*Chant Collections in Serbian Manuscript Treasuries from the 15th to the 19th Centuries*. PhD diss. (unpublished)].
- Пено, Весна (2010a) „О процесу настанка и функцији неумске књиге у византијској појачкој традицији (Прилог разматрању феномена музичке писмености)". ЗРВИ 47: 149–160 / Peno, Vesna (2010a) „О процесу настанка и функцији неумске књиге у византијској појачкој традицији (Прилог разматрању феномена музичке писмености)". *ZRVI* 47: 149–160 ["On the working process in writing of the Neumed book and its function in the Byzantine chant tradition: The contribution to the methodology of music literacy phenomenon"].
- Пено, Весна (2010b) „О Исанији Србину – творцу мелодија Атинског кодексa бр. 928". У: Martin Czernin, Maria Pischlöger (Eds.) *Theorie und Geschichte der Monodie. Festschrift für Bozhidar Karastoyanov Anlässlich seines 70. Geburtstag*. Brno Wien: 263–274 ["On Isaija Srbin, the compiler of the Athenian Codex 928"].
- Peno, Vesna (2011) "The status of chanting codices in the Serbian chant tradition." *Музикологија/ Musicology* 11: 39–52.
- Петковић, Владимир (1950) Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. Београд: Српска академија наука / Petković, Vladimir (1950) *Pregled crkvenih spomenika kroz povescinu srpskog naroda*. Beograd: Srpska akademija nauka [*A Review of Church Monuments through the memorial of the Serbian people*].
- Поповић, Даница (2007) „Пустиње и свете горе средњевековне Србије: писани извори, просторни обрасци, градитељска решења". ЗРВИ 44: 253–274 / Popović, Danica (2007) „Pustinje i svete gore srednjevekovne Srbije: pisani izvori, prostorni obrasci, graditeljska rešenja". *ZRVI* 44: 253–274 ["Deserts and holy mountains of medieval Serbia: Written sources, spatial patterns, architectural designs"].

- Поповић, Јустин (1991) *Житија светиих*. Ваљево: Манастир Ћелије код Ваљева / Popović, Justin (1991) *Žitija svetih*. Valjevo: Manastir Ćelije kod Valjeva [*Hagiographies of the Saints*].
- Popović, Svetlana (2011) "The Last Hesychast Safe Havens In Late Fourteenth- And Fifteenth-Century Monasteries In The Northern Balkans." *ZRVI* 48: 217–257.
- Прокић, Радослав (1970) „Конзерваторско-рестаураторски радови на архитектури цркве манастира Јошанице”. *Саопшћења* 9: 119–128 / Prokić, Radoslav (1970) „Konzervatorsko-restauratorski radovi na arhitekturi crkve manastira Jošanice”. *Saopštenja* 9: 119–128 [“Conservation de l'église »Petkovic« près de Stragari”].
- Радојичић, Ђорђе (1952) „Григорије из Горњака”. *Историјски часопис* 3: 85–105 / Radojičić, Đorđe (1952) „Grigorije iz Gornjaka”. *Istorijski časopis* 3: 85–105 [“Grigorije of Gornjak”].
- Радуловић, Ема (1988/89) „Скупина моравских споменика без бочних конхи”. *Крушевачки зборник* 4: 47–76 / Radulović, Ema (1988/89) „Skupina moravskih spomenika bez bočnih konhi”. *Kruševački zbornik* 4: 47–76 [“The Group of Morava Style Monuments without side Konchas”].
- Ристић, Владислав (1994) *Извори и развитак моравске архијектуре*. Необјављена докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет / Ristić, Vladislav (1994) *Izvori i razvitak moravske arhitekture*. Neobjavljena doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet [*Sources and the Development of the Morava Style Architecture*].
- Ристић, Владислав (1996) Морavsка архитектура. Крушевац: Народни музеј / Ristić, Vladislav (1996) *Moravska arhitektura*. Kruševac: Narodni muzej [*Morava Style Architecture*].
- Спремић, Момчило (1994) Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба. Београд: Српска књижевна задруга / Spremić, Momčilo (1994) *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*. Beograd: Srpska književna zadruga [*Despot Đurađ Branković and His Time*].
- Станић, Радомир (1980) *Манастир Враћевшница*. Горњи Милановац: Манастир Враћевшница / Stanić, Radomir (1980) *Manastir Vračevšnica*. Gornji Milanovac: Manastir Vračevšnica [*Vračevšnica Monastery*].
- Стародубцев, Татјана (2011) „Други слој живописа цркве манастира Сисојевца и питање његовог ктитора”. У: Дејан Медаковић, Цветан Грозданов, Војислав Ј. Ђурић (ур.) *На итрајовима Војислава Ј. Ђурића*. Београд: САНУ, 221–250 / Starodubcev, Tatjana (2011) „Drugi sloj živopisa crkve manastira Sisojevca I pitanje njegovog ktitora”. У: Dejan Medaković, Cvetan Grozdanov, Vojislav J. Đurić (Eds.) *Na tragovima Vojislava J. Đurića*. Beograd: SANU, 221–250 [“The Second Layer of the Frescoes in the Church of Sisojevac Monastery and the Question of its Founder”].
- Стародубцев, Татјана (2014) „Писани извори о црквама и манастирима подизаним или обнављаним у областима Лазаревића и Бранковића. II Повеље”. *Саопшћења* 46: 107–123 / Starodubcev, Tatjana (2014) „Pisani izvori o crkvama I manastirima podizanim ili obnavljanim u oblastima Lazarevića I Brankovića. II Povelje”. *Saopštenja* 46: 107–123 [“Written Sources on the Churches and Monasteries Built or Restored in the Domains of the Lazarević and Branković Families. II Charters”].
- Στάθη, Γ. Θ. (1977) Η δεκαπεντασύλλαβος υμνογραφία εν τη βυζαντινή μελοποιία. Αθήναι: Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας / Stathi, G. Th. (1977) *H dekapentasyllabos ymnografia en ti byzantini melopoiia*. Athinai: Idryma Byzantines Mousikologias. [*in Byzantine chant*].
- Στάθη, Γ. Θ. (1979) Οι αναγραμματισμοί και τα μαθήματα της βυζαντινής μελοποιίας. Αθήναι: Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας / Stathi, G. Th. (1979) *Oi anagrammatismoi kai ta mathimata tis byzantines melopoiias*. Athinai: Idryma Byzantinis Mousikologias. [*anagramatismoi and mathimata in Byzantine chant*].

- Στάθη, Γ. Θ. (1994–1995) “Μανουήλ Χρυσάφης ο λαμπαδάριος (μέσα 15^{ου} αιώνας), Βυζαντινοί μελουργοί”. Αθήνα: Μέγαρο Μουσικής, 34–43 / Stathi, G. Th. (1994–1995) “Manouil Hrysafis o lampadarios (mesa 15ou aiwnos), Byzantinoi melourgoi. Athina: Megaro Mousikis, 34–43. [“Manolis Chrysafis the Lampadarios (mid-15th century), Byzantine Melod”.]
- Стевовић, Иван (2006) „Архитектура Моравске Србије: Локална градитељска школа или епилог водећих токова позновизантијског градитељског стваралаштва”, *ЗРВИ* 43: 231–253 / Stevović, Ivan (2006) „Arhitektura Moravske Srbije: Lokalna graditeljska škola ili epilog vodećih tokova poznovizantijskog graditeljskog stvaralaštva”. *ZRVI* 43: 231–253 [“Serbian Architecture of the Morava Period: A Local School or an Epilogue to the Leading Trends in Late Byzantine Architecture. A Study in Methodology”].
- Стевовић, Иван (2006) *Каленић*. Београд: Филозофски факултет / Stevović, Ivan (2006) *Kalenić*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Стевовић, Иван (2016) „Сакрално градитељство моравске Србије”. *Византијско наслеђе и Српска уметност* 2: 423–433 / Stevović, Ivan (2016) „Sakralno graditeljstvo moravske Srbije”. *Vizantijsko nasleđe i Srpska umetnost* 2: 423–433 [“Sacral Building in Moravian Serbia.” *Byzantine Heritage and Serbian Art II*].
- Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος (1988) *Βίβλος ἠθικῶν λόγων*. 3, 17, ΕΠΕ 1988, 19В', 334–336 / Symeon o Neos Theologos. (1988) *Biblos ethikon logon*. 3, 17, ΕΠΕ 1988, 19В', 334–336. [Књига моралних њоука.]
- Strunk, Oliver (1965) *Specimina Notationum Antiquiorum*. Monumenta Musicae Byzantinae. Pars Suppletori. Hauniae: Ejnar Munksgaards Forlag.
- Тахиаос, Антонис/Емил [=Tachiaos, Anthony-Emil] (1975) „Исихазам у доба цара Лазара”. У: Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић (ур.) *О кнезу Лазару*. Београд: Филозофски факултет, 93–103 / Tachiaos, Antonis-Emil [=Tachiaos, Anthony-Emil] (1975) „Isihazam u doba cara Lazara”. У: Ivan Božić i Vojislav J. Đurić (ur.) *O knezu Lazaru*. Beograd: Filozofski fakultet, 93–103 [“Hesychasm at the Time of Knez Lazar.” *On Knez Lazar*].
- Тодић, Бранислав (2013) „Када су саграђени Свети арханђели код Кучевишта?” *Пајримониум МК* 6/11: 173–184 [“When Was The Holy Archangel At Kuč[e]vište Built”].
- Васић, Милоје М. (1928) *Жича и Лазарица*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона / Vasić, Miloje M. (1928) *Žiča i Lazarica*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona [Žiča and Lazarica Monasteries].
- Velimirović, Miloš (1964) “Joakeim Monk of the Harsianites Monastery and Domestik of Serbia.” *ZRVI XVIII*(2): 451–458. In Serbian: Велимировић, Милош (1964) „Јоаким монах и доместик Србије”. *Звук* 62: 150–156 / Velimirović, Miloš (1964) „Joakim monah i domestik Srbije”. *Zvuk* 62: 150–156.
- Веселиновић, Андрија (2006) Држава српских деспота. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства / Veselinović, Andrija (2006) *Država srpskih despota*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva [The state of Serbian despots].
- Williams, Edward V. (1968) *John Koukouzeles' Reform of Byzantine Chanting for Great Vespers in the Fourteenth Century*/ Yale University PhD Thesis (microfilm).
- Williams, Edward V. (1971) “The Treatment of Text in the Kalophonic Chanting of Psalm 2.” In: Miloš Velimirović (Ed.) *Studies in Eastern Chant II*. London: Oxford University Press, 173–193.
- Williams, Edward V. (1972) “A Byzantine Ars Nova: The 14th-century Reforms of John Koukouzeles in the Chanting of Great Vespers.” In: Henrik Birnbaum and Speros Vryonis (Eds.) *Aspects of the*

Balkans Continuity and Change. Contribution to the International Balkans Conference held at UCLA, October 23–28 1969. Paris: Mouton, 211–229.

Williams, Edward V. (1979) "The Kalophonic Tradition and Chants for the Polyeleos Psalm 134." In: Miloš Velimirović (Ed.) *Studies in Eastern Chant IV*. Crestwood, N. Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 228–241.

VESNA PENO, MARIJA OBRADOVIĆ

ON THE CHANTING SPACE AND HYMNS THAT WERE SUNG IN IT. SEARCHING
FOR CHANTING-ARCHITECTURAL CONNECTIONS IN THE MIDDLE AGES

(SUMMARY)

The search for the unexplained interactions of domestic medieval liturgical music and sacred architecture of the Moravian style has not been the subject of interdisciplinary study so far. A reflection on the potential relation between church chanting and architecture is absent from the largest part of the existing literature on the development of medieval sacral art. The scarcity of written historical sources, and especially musical ones, made it particularly difficult to define the connection between the chanting circumstances and the changes in the architectural form of the late Byzantine period, which is almost a standardized Moravian architectural form. The earliest preserved bilingual – Greek-Slavic neumatic manuscripts, mentioning both the names of the first famous Serbian medieval composers, and the more or less well known late Byzantine musicians who had actively participated in the earliest religious services of the Serbian Church, confirm that the culmination of the chanting art in Serbia occurred precisely at the turn of the 15th century and then until the fall of Serbia under Turkish rule. Comparing the available data, with a general insight into the migration flows that led to the Byzantinization of Serbian culture in that period, showed that after the reconciliation of the Serbian Patriarchate and the Patriarchate of Constantinople, in 1374, the world-class building tradition was adopted, which until then was sporadically seen on the Serbian soil. The architectural form of the Moravian style would become recognizable by the singing apses in the axis of the transept, in the middle of the already adopted form of the inscribed cross from the early 14th century. Within the framework of the overall church, political and cultural transformation that was visible in Serbian society, the chanting practice of the Serbian Church, or more precisely the greater affirmation of the liturgical art and the increase in the number of the chanters, certainly had a share both in acceptance and in the

consistent implementation of the architectural solutions of the Moravian style. Future research should focus on the holistic analysis of the Moravian cultural heritage, in order to map the movement of the known and unknown Serbian Greek melods and determine the scope of their activity. The existing knowledge of the architectural features of the Moravian sacred buildings will thus receive a significant addition, from the liturgical and religious service in which each form of church art is individually represented as part of a much more complex artistic ensemble with which the Kingdom of Heaven on the Earth is iconized.

KEYWORDS: Church singing, liturgical changes, chanting space, Moravian architecture, hesychasm.